

नव्यद्वेतर कांदबरीतील बदलत्या ग्रामजीवनाचे चित्रण

प्रा.डॉ.विजयेंद्र विश्वनाथ पाटील

गि.द.म.कला, के.रा.न.वाणिज्य व म.धा.विज्ञान महाविद्यालय

जामनेर जि.जळगाव.

इमेल: patilkiran2405@gmail.com

प्रस्तावना :-

स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर शिक्षणाचा प्रसार झाल्याने ग्रामीण शेतकऱ्यांची शेतमजुरांची मुलं शिक्षण घेऊ लागली शिक्षणाच्या निमित्ताने विविध साहित्य त्यांच्या वाचनात येऊ लागले. आपले जीवन या साहित्यात कुठे दिसत नाही त्यांच्या लक्षात आले आपले जीवन व्यथा-वेदना, प्रश्न, समस्या, बोली, भूप्रदेश हा साहित्याचा भाग व्हावा या उर्मीने नव साहित्यिक निर्माण झाले मराठी ग्रामीण साहित्यात नवसाहित्य निर्मितीची प्रक्रिया सुरू झाली ग्रामीण परिसर, शेती, शेतकरी जीवन, शेतकरी समस्या, प्रश्न, निसर्ग, पशु हे सर्व नवीन साहित्यिकांसाठी ऊर्जाकेंद्र ठरले 1960 ते 1980 या काळात विविध स्थित्यंतरे झाली युद्ध, दुष्काळ, भूकंप, अवर्षण या घटना साहित्यनिर्मितीसाठी प्रेरक ठरल्या परंतु 1990 नंतर जागतिक घडामोडींचा परिणाम मानवी जीवनावर झाला जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण या नवीन समस्यांनी मानवी जीवन ढवळून निघाले 1990 नंतरच्या दशकातील लेखकांनी आक्रमकपणे व वास्तवतेच्या अनुषंगाने ग्रामीण साहित्याची निर्मिती केली.

उद्दिष्ट :-

1. 1990 नंतरचे समकालीन ग्रामीण जीवन तपासणे.
2. जागतिकीकरणाने ग्रामजीवनात घडवून आणलेल्या बदल तपासणे.
3. ग्रामजीवन परिवर्तनाचे संदर्भ शोधणे.
4. शेती जीवनाची मीमांसा करणे ५ समकालीन साहित्य कृषी जीवनाचे अनुबंध तपासणे.

1990 नंतरच्या बदलत्या जीवन शैलीची विचारांची, जाणिवांची, संवेदनांची ठोसपणे साहित्यात नोंद अवतरलेली दिसते म्हणून 1990 नंतर निर्माण झालेल्या ग्रामीण साहित्याला समकालीन ग्रामीण साहित्य ही संज्ञा वापरलेली पहावयास मिळते. “समकालीन म्हणजे एका काळाबरोबर असणे किंवा काळाशी समांतर असणे साहित्य म्हणून आपण जेव्हा समकालीन साहित्याचा विचार करतो त्यावेळेस समकालीन म्हणजे जे साहित्य आपल्या

काळाबरोबर आहे ज्या काळात ते निर्माण होत असते त्या काळाचे प्रतिबिंब त्यात पाहायला मिळते त्या काळातील विचार जाणवा संवेदना या साहित्यातून व्यक्त होतात असे साहित्य म्हणजे समकालीन साहित्य.”^१

साधारणपणे 1990 नंतर निर्माण झालेल्या साहित्याला काळाचे विशिष्ट परिमाण लाभले. जागतिकीकरणाचा हा काळ म्हणून ओळखला जातो मुक्त अर्थव्यवस्थेचा हा काळ म्हणून ओळखला जातो मुक्त अर्थव्यवस्था, मुक्त बाजारपेठा, जागतिकीकरण या सर्वांच्या प्रभावाने शेतकऱ्यांची अवस्था कशी बिकट झाली आहे. भारत हा कृषिप्रधान देश आहे. शेती हा येथील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय आहे. शेतीवर अवलंबून देशाची अर्थव्यवस्था आहे पण जागतिकीकरणाच्या विळख्यात शेती आणि शेतकरी सापडला आहे. प्रत्येक अर्थसंकल्पात शेतीसाठी पॅकेजची घोषणा केली जाते शेतकऱ्यांचे जीवनमान उंचावण्यासाठी शेतीसाठी विशेष सहाय्य करण्यासाठी मदतीच्या घोषणा दिल्या जातात पण त्या हवेतल्या हवेत विरून जातात प्रत्यक्षात तसे होत नाही वर्षानुवर्षे दारिद्र्यात खितपत पडलेला शेतकरी शेतीत कष्ट करून उद्या हा अंधकार मिटेल या आशेने काळ्या आईची सेवा इमानेइतबारे करतो. शेतकऱ्याचे जीवन ज्या दृष्टिक्रांत अडकले आहे त्याची प्रकर्षाने नोंद समकालीन साहित्यात साहित्यिकांनी घेतलेली दिसून येते. सदानंद देशमुख, वासुदेव मुलाटे, भास्कर चंदनशिव, अशोक कोळी, आनंद विंगकर, रवींद्र पांढरे, मोहन पाटील, सुरेंद्र पाटील, प्रकाश देशपांडे, शंकर सखाराम, बाबाराव मुसळे, रमेश अंधारे यासारख्या प्रमुख कादंबरीकारांनी आपल्या साहित्यातून समकालीन शेतकरी जीवनाच्या वास्तव संवेदना व्यक्त केल्या आहेत. “1990 नंतर प्रस्थापित कादंबरीकारांबरोबर नवी पिढी कादंबरीच्या क्षेत्रात उदयास आली या दोन्ही पिढीने नव्या दृष्टिकोनातून त्यांच्या सभोवतीचे वास्तव आणि ग्रामीण समाजातील होत जाणारे बदल आपल्या लेखनातून प्रकट केले आहे”^२ शेती आणि शेतकरी हा ग्रामीण संस्कृतीचा कणा आहे पण, तो कणा कसा मोडतो याचे प्रभावी चित्रण समकालीन

लेखकांनी केले आहे. सदानंद देशमुखांची 'बारोमास', अशोक कोळी यांची 'पाडा', आणि आनंद विंगकर यांची 'अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट' या कादंबऱ्याची विशेषत्वाने नोंद घ्यावी लागते. या तीनही कादंबरीच्या लेखकांनी महाराष्ट्रातील विदर्भ, खान्देश व पश्चिम महाराष्ट्र असा भूप्रदेश चित्रित केला आहे शेतकरी आणि शेती हा कुठलाही असो त्यांची अवस्था ही सारखीच आहे त्याच्या समस्या, कौटुंबिक कलह हा सारखाच आहे शेतकरी जाणवा, संवेदना या समान पाहायला मिळतात शिक्षण घेऊन नोकरी नाही, जागतिकीकरणाचा शेतीवर झालेला दुष्परिणाम, कर्जबाजारीपणा, व्यापारी सावकार, दलाल यांच्या कडून होणारे शोषण, शासन स्तरावरचा भ्रष्टाचार आणि शेवटी व्यथित होऊन येणारे नैराश्य आणि नैराश्यातून आत्महत्येसारखे उचलावे लागणारे पाउल अशा शोकात्म अवस्थांचे प्रभावी चित्रण कादंबऱ्यांतून पहावयास मिळते सदानंद देशमुख यांची 'बारोमास' ही 2002 ला प्रकाशित झालेली कादंबरी या कादंबरीत नानूआजा, सुभानराव आणि एकनाथ या तनपुरे कुटुंबातील तीन पिढ्यांचा संघर्ष पाहावयास मिळतो पारंपारिक पद्धतीने शेती करणारा नानूआजा शेवटी गावराण अन्न मिळत अन्न मिळाले नाही म्हणून उपासमारीने मरण पावतो तर उत्पन्न वाढावे पैसा मिळावा म्हणून सुभानराव संकरित बियाण्यांचा वापर शेतात करतो पण कालांतराने खर्च वाढतो पण अपेक्षित उत्पन्न मिळत नाही तर शेतीवर शिक्षण घेऊन, काही शेती विकून नोकरी मिळवून स्वप्न रंगवणारा एकनाथ एम.ए. बी. एड. चे शिक्षण घेतो. परंतु नोकरीसाठी चे चार लाख रुपये भरायला जवळ नसतात म्हणून शेवटी शेती करतो. एकनाथ ला नोकरी लागेल म्हणून या आशेवर लग्न करणारी अलकाचा भ्रमनिरास होतो. शेती करण्यापेक्षा पान टपरी चालवा आणि दोन पैसे कमवा असेच ती म्हणते शिक्षण घेऊन सुद्धा बेरोजगारीचे जीवन जगावे लागते या सर्व परिस्थितीमुळे सुभानराव यांच्या कुटुंबात कलह, चिंता, कर्जबाजारीपणा अशा विविध समस्या निर्माण होतात 'बारोमास' म्हणजे बारा महिने शेतकरी हा बारा महिने विविध प्रकारच्या समस्यांच्या दुष्टचक्रात अडकलेला असतो. सदानंद देशमुख यांनी आपल्या या कादंबरीत कष्ट करणाऱ्या शेतकऱ्यांचे प्रतिनिधित्व केले आहे. सदानंद देशमुख कृषिकेंद्रित जीवन शब्दबद्ध करताना म्हणतात, "शेतकऱ्यांच्या जीवनाला बारोमास वेढून असणाऱ्या जन्मजात वेदनेच्या हुंकारातून ही कादंबरी आकारास आली आहे.³ तीन पिढ्यांचा संघर्ष

कादंबरीत पहावयास मिळतो पण शेवटी 26 एकर शेत जमीन असलेला शेतकरी हतबल होतो शेतीत राबून चांगले दिवस येतील हे स्वप्नच राहते निसर्गाचा लहरीपणा, कर्जबाजारीपणा, बी बियाणे विक्रेत्यांकडून होणारी फसवणूक, शेती मालाला मिळणारा कवडीमोल भाव, व्यापारी आडते यांचा आडमुठेपणा ही स्थिती शेतकऱ्यांची बारोमास आहे. एकनाथ ची पत्नी अलका आपण फसलो म्हणून आपल्या नात्यातील मुलीने आपल्या दिराशी लग्न करू नये म्हणून घरी आलेल्या पाहुण्यांना परत पाठवते. "खूप दरिद्री आणि भिकार चोट घर आहे हे. शेतकऱ्यांचे घर आहे ! कधीही हाय हाय च राहते इथं पाहुणे आले की पावडर, साखर, चहाची पुढे आणायला दुकानावर पळाव लागतं मजुरांपेक्षाही वाईट परिस्थिती"⁴ 'बारोमास' या कादंबरीत एकनाथ सारख्या सुशिक्षित तरुणाच्या वाट्याला आलेल्या कष्टप्राय जीवनाचे व शेतकरी कुटुंबाची व्यथा हे बारा महिनेही सुटत नाही. जागतिकीकरणाच्या प्रभावात शेतकरी कसा होरपळून गेला याचे प्रभावी चित्रण सदानंद देशमुख यांनी केले आहे. सदानंद देशमुख यांच्या प्रमाणेच खानदेशातील केळी उत्पादक शेतकऱ्यांची व्यथा 'पाडा' या कादंबरीतून अशोक कोळी यांनी मांडले आहे. खान्देशचा भूभाग हा केळी साठी प्रसिद्ध आहे परंतु आज हेच केळीचे पीक येथील शेतकऱ्यांसाठी शाप ठरत आहे. शेतकऱ्यांची ही हतबलता अशोक कोळी यांनी 'पाडा' या कादंबरीतून रेखाटली आहे. तरुण शेतकरी प्रामाणिकपणाने शेतीत रात्रंदिवस कष्ट करतो, शेतीच्या भरोशावर कुटुंबाचा गाडा हाकतो. मुलीच्या लग्नाचे स्वप्न रंगवतो परंतु हुंड्याची बोलणी सुरू होते व चांगदेवच्या सुखी संसारात संकटाचे दुष्टचक्र सुरू होते. चांगदेवची पत्नी कमळाबाई, मुलगी सुनीता, मुलगा कैलास हेसुद्धा चांगदेवला शेतात मदत करतात हुंड्यामुळे सुनीताचे लग्न मोडते, मुलाला शिक्षण सोडावे लागते, म्हशीचा साप चावून मृत्यू होतो, ऑपरेशन साठी बैल विकावा लागतो. अशा घटना घडतात कष्टाने पिकवलेली केळी चांगल्या भावाने विकली जाईल व आपण सर्व प्रश्न सोडवू असे चांगदेवला वाटते परंतु ट्रक चालकांचा संप, केळी चा पडलेला भाव, व्यापार्यांचा संप, सोसायटीकडून होणारी अडवणूक, विजेचा लपंडाव, भ्रष्ट अधिकारी या सर्वांनी चांगदेवची गळचेपी होते. चांगदेव व्यथित होऊन कष्टाने पिकवलेली केळी रस्त्यावर फेकतो व व्यवस्थेविरुद्ध आंदोलन पुकारतो. "मह्या शेतकरी भावांनो! पिढ्यान् पिढ्यांपासून सुरू असलेली शेतकऱ्यांची लूट थांबली पायजे दबावाला बळी न पडता कामा नये

आपल्या मालाची किंमत आपनच ठरवली पायजे आपला अधिकार हाय तो तेच्यासाठी आंदोलन उभारले पायजे!”⁴ ‘पाडा’ कादंबरीतील नायक चांगदेव हा कौटुंबिक सामाजिक प्रश्नांनी व्यथित होतो. पण शेवटी शेतकऱ्यांची लूट करणाऱ्या व्यवस्थेविरुद्ध बंड पुकारतो आपल्या वाट्याला आले ते इतरांच्या वाट्याला येऊ नये म्हणून शेतकऱ्यांच्या दुःखाला वाचा फोडतो 1990 नंतर चे बदलते ग्रामीण जीवन, शहरीकरणाचा प्रभाव शासन-प्रशासन यातील वाढता भ्रष्टाचार अधिकार्यांचा नाकर्तेपणा या सर्वांमुळे शेतकरी व्यथित होतो आणि शेवटी तो आपले जीवन संपवण्याचा मार्ग स्विकारतो. या समकालीन स्थित्यंतराचे प्रभावी चित्रण ‘पाडा’ या कादंबरीत पहावयास मिळते. ज्येष्ठ समीक्षक लेखक रंगनाथ पठारे म्हणतात, “सदानंद देशमुख यांच्या तहान, बारोमास कादंबरी यानंतर खेड्यातील शेतकऱ्यांची परवड इतक्या प्रभावीपणे मी तरी पहिल्यांदा अनुभवली अशोक कोळी हे नव्या पिढीतील साने गुरुजींच्या महाराष्ट्रातील महत्त्वाचे कादंबरीकार आहे”⁵ ‘बारोमास’, ‘पाडा’ या कादंबरीनंतर आनंद विंगकर यांची, ‘अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट’ ही कादंबरी 2009 ला प्रकाशित झाली निसर्गाचा लहरीपणा, अवकाळी पाऊस, गारपीट, अवर्षण, दुष्काळ यामुळे काढणीला आलेली पिके कशी उध्वस्त होतात. हातातोंडाशी आलेला घास कसा एका क्षणात कसा हिरावला जातो मोठ्या कष्टाने शेतकरी शेती पिकवतो व एका क्षणात सर्व काही संपते व्यथित होऊन तो आत्महत्येचा मार्ग पत्करतो. ‘अवकाळी पावसाच्या....’ कादंबरीत शिक्षित नायक शेतीत कष्ट करतो, कुटुंबाची उपजीविका करतो, पशूंचे पोषण करतो, परंतु बेमोसमी पाऊस पडतो आणि काढणीला आलेले पीक नष्ट होते. शेतीतील उध्वस्तपणा नायकाला आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त करतो शेतीतील नुकसान यामुळे उध्वस्त झालेल्या कुटुंबाची करुण कहाणी या कादंबरीत पहावयास मिळते. आनंद विंगकर यांनी या कादंबरीत शेतकऱ्याची आत्महत्या आणि त्यामागचे भीषण वास्तव मांडले आहे. “अस्मानी आणि सुलतानी संकटांमुळे उध्वस्त होऊ लागलेले कृषी जीवन, कर्जाच्या जाचाने अगतिक झालेला आणि पराभूत होऊन आत्महत्याकडे वळलेला शेतकरी यामुळे ही कादंबरी समकाळातील वास्तवावर भीषण प्रकाश टाकते”⁶ ‘अवकाळी पावसाच्या....’ या कादंबरीत यशवंता आणि पार्वती या शेतकरी पत्नी-पत्नीची आत्महत्या संबंध महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या दुःखाचे प्रतिनिधीत्व करते. कादंबरीचा नायक यशवंता खाजगी सावकाराकडून व पत

संस्थेतून कर्ज घेतो, शेतीत सुधारणा करतो, शेतीला पाणी देण्यासाठी पाइपलाइनची व्यवस्था करतो, संसारी जीवनात मुलगा नसल्याने व मुलीच जन्माला आल्याने यशवंत याचा अपेक्षाभंग होतो. परंतु तरीही शेतीत कष्ट तो करत असतो यशवंता हा सनकी स्वभावाचा असल्याने त्याची पत्नी पार्वती सोशिकपणाने सर्व काही सहन करत असते पार्वती आणि तिच्या मुली यशवंताला शेती कामात मदत करत असतात. यशवंत यांच्या स्वभावामुळे तो गावात ‘फायरिंग यशानाना’ म्हणून परिचित असतो चांगला हंगाम येईल या आशेवर एक एक वर्ष उलटून जाते कर्जाचा डोंगर वाढत जातो परंतु शेतीत पाहिजे तसे उत्पन्न येत नाही. त्यात यावर्षी येणारे पीक उत्तम आहे सर्वकाही सुरळीत सुरू असते वयात आलेला बोकड विकून घरातील खर्च भागेल, शेतीच्या उत्पन्नातून कर्ज कमी होईल मुलींना कपडे घेता येतील अशी आशा यशवंत व पार्वती ला असते पण एक दिवस बांडकुत्र, बोकडाला चावते. बोकड मरण पावतो येथूनच यशवंत यांच्या जीवनातील दुष्टचक्राला प्रारंभ होतो. बोकडावरचा राग यशवंता गावातील सर्व कुत्र्यांवर काढतो आणि त्यातच एके दिवशी अवकाळी पाऊस कोसळतो शाळवा चे आणि गव्हाचे पीक जमीनदोस्त होते तोंडाशी आलेला घास अवकाळी पाऊस हिरावून घेतो. सावकारी कर्ज, पतसंस्थेचे कर्ज, मुलींचे लग्न, निसर्गाचा लहरीपणा या सर्व प्रश्नांनी यशवंता व्यथित होतो आणि शेवटी यशवंता आणि पार्वती दोघेही आपले जीवन संपवण्याचा निर्णय घेतात. ‘अवकाळी पावसाच्या ....’ या कादंबरीत शेतकरी आत्महत्या स्त्रीभ्रूण हत्या, लिंगभेद, सावकारी, गावातील राजकारण, गावगाडा, गावकी, भाऊबंदकी या सर्व प्रश्नांची उकल केलेली आहे. पार्वती व यशवंता यांच्या आत्महत्येनंतर मोठी मुलगी उषा समर्थपणे जबाबदारी स्विकारते. शेतीत काम करते व उषा च्या रूपाने एक नवा आशावाद कादंबरीत शेवटी पहावयास मिळतो. “मानवी जीवनात अनिश्चितता आहे आणि त्यातून येणारी आगतिकता अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट या कादंबरीत मध्यवर्ती सूत्र समोर ठेवले आहे”⁷

‘बारोमास’, ‘पाडा’ व ‘अवकाळी पावसाच्या....’ या तीनही कादंबऱ्यांमध्ये बदलत्या ग्रामीण वास्तवाचे भेदक चित्रण पहावयास मिळते 1990 नंतर जागतिकीकरण, उदारीकरण, खाजगीकरण या सर्वांचा प्रभाव कृषी जीवनावर पडला परंतु जगाचा पोशिंदा असणारा शेतकरी मात्र अस्वस्थ झाला. शेतीच बिघडलेले गणित निसर्गाचा लहरीपणा, शासकीय व्यवस्था, शेतीमालाच्या भावाचा प्रश्न, यामुळे शेतकऱ्यांच्या

जीवनाची घडी विस्कटलेली आहे. ती कधी सुधारेल? शेतकऱ्याचे प्रश्न कधी सुटतील? शेतकरी आत्महत्याचे सत्र कधी थांबेल? असे अनेक प्रश्न आजही अनुत्तरित आहे. वरील तीनही कादंबऱ्यांमध्ये शेतकऱ्यांच्या वास्तव संवेदनांचे चित्रण केले आहे. विदर्भ, खानदेश व त्यातील इतर प्रदेशातही शेतकऱ्यांची अवस्था ही दयनीय आहे. या तीनही कादंबऱ्यांमध्ये 1990 नंतरच्या कालखंडात समकालीन संवेदनांचा जाणिवांचा शेतकरी कष्टकरी लोकांच्या जीवन संघर्षाची व्यथा मांडण्यात आली आहे.

निष्कर्ष :-

1. 1990 नंतरच्या बदलत्या जीवनशैलीची जाणिवांचे संवेदनांची नोंद समकालीन ग्रामीण साहित्यात झालेली दिसते.
2. शेती आणि ग्राम जीवन यातील पारंपरिकता ढासाळून आधुनिक जीवनाशी संवादी असे जीवन चित्रण सदर साहित्यात पाहावयास मिळते.
3. बारोमास पाडा आणि अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट या कादंबऱ्या समकालीन वास्तव मांडतात.
4. ग्राम जीवनाचा समान धागा या कादंबऱ्यात पाहावयास मिळतो.

5. बारोमास कादंबरी तील एकनाथ पाडा कादंबरीतील चांगदेव आणि अवकाळी पावसाच्या दरम्यानची गोष्ट या कादंबरीतील यशवंता यांची अटळ शोकांतिका होतांना दिसते.

संदर्भसूची :-

- ✦ इहाके वसंत आबाजी : नवसाहित्य आणि नवसाहित्योत्तर साहित्य पूर्वपीठिका. य. च. म. मु. वि. नाशिक. पुनर्मुद्रण पृष्ठ क्रमांक २ व ३
- ✦ डॉ. मनोहर सुरवाडे : ग्रामीण साहित्य प्रकार स्वरूप. आणि चिकित्सा. सुगंन प्रकाशन अमरावती. पृष्ठ क्रमांक ५०.
- ✦ त्रतैव पृष्ठ क्रमांक ११३.
- ✦ देशमुख सदानंद : बारोमास, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे. द्वितीय आवृत्ती २००५ पृष्ठ क्रमांक ४४.
- ✦ कोळी अशोक कौतिक : पाडा, शब्दालय प्रकाशन श्रीरामपूर. प्रथम आवृत्ती २००६ पृष्ठ क्रमांक १२.
- ✦ पठारे रंगनाथ : नवाक्षर दर्शन २००६ त्रैमासिक पृष्ठ क्रमांक ६.
- ✦ डॉ. कामत सतीश: अवकाळी पावसाच्या निमित्ताने, संपादित प्रस्तावना पृष्ठ क्रमांक १०.
- ✦ त्रतैव पृष्ठ क्रमांक १३.